

IDAMURDE SÖNASTIKU TAASTULEMINE

Valdek Pall. Idamurde sõnastik. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toimetanud Ellen Niit. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016. 352 lk.

Praegune aeg soosib rahvakultuuri paikkondlike eripärade esiletoomist ja oma kodumurde viljelemist, mille silma ning südant rõõmustavaks väljundiks on ka ühe murdeala sõnastikud. Kui Eesti Keele Instituudis ollakse suure „Eesti murrete sõnaraamatu” väljaandmisega jõutud 6. köitesse (*n*-algulistesse sõnadesse), siis väiksemad, üksikmurdeala sõnastikud on operatiivsemaks mooduseks murdekeelt rahvale kasutada anda. Viimasel ajal on neid ilmunud pea igal aastal, näiteks Inge Käsi „Vanapärase Võru murde sõnaraamat” (2011), Alli Laande ja Triin Todeski „Mulgi sõnastik” (2013), Mariko Fasteri, Laivi Oru, Urmas Kalla, Sulev Iva ja Triin Iva „Eesti-võru sõnaraamat” (2014), Paul Kokla „Hiiu sõnaraamat” (2015) ja Valdek Palli „Idamurde sõnastik” (2016).

Neist valminuist on saanud ärgitust teisedki murdealad, näiteks on Kihnu sõnastiku käsikiri jõudnud juba toimetamise järku, koostamisel on Setu ja kavandamisel Kuusalu ning Lääne-Saare murdesõnastik.

Tänavu veebruaris ilmunud „Idamurde sõnastiku” näol on tegu Valdek Palli 1994. aastal valminud sõnastiku uusväljaandega.¹ Tollane aeg tunnukse juba hästi kaugena, mis jäänud otsekui seitsme maa ja mere taha. Palli sõnastik oli esimene pääsuke, selle valmimine ja eriti ilmumine mõjusid ootamatu saavutusena. Mälu värskenduseks mainitagu, et tollasesse Keele ja Kirjanduse Instituuti jõudis esimene arvuti 1977. aastal Mart R Emmeli initsiatiivil ja samal aastal moodustati KKI-s arvutuslingvistika sektor. 1980. aastaiks oli arvutist saanud keeleteadlaste abivahend ning esimese arvutisõnastikuna ilmus „Väike murdesõnastik” I–II (1982, 1989). Seega

¹ V. Pall, Idamurde sõnastik. Eesti Keele Instituut. Tallinn, 1994.

olid murdearhiivi talletatud sõnatüved jõudnud kartoteegikastidest arvuti kõvakettale, märksõnade juures olid antud ka tüvevariandid, lisatud olid levikukihelkonnad ning lühiaandmed tähenduse kohta. VMS-i trükkitoimetajaks oli Valdek Pall.

„Väikese murdesõnastiku” ulatuslik sõnakogum (73 397 märksõna) võimaldab ühtlasi sõnu suunatud päringutena välja sõeluda. Seda Valdek Pall arvutilingvistide abil ka tegi, koondades kokku Iisaku, Torma, Kodavere, Maarja-Magdaleena, Palamuse, Äksi ja Laiuse kihelkonna sõnad. Lisaks oli autoril kasutada sõneloend, mille idamurde tekstide põhjal oli koostanud Ülle Viks. Nende materjalide alusel valis ta sõnastikku just idamurdele iseloomulikke sõnavara (kokku 6990 märksõna), milles ilmnevad ühtlasi idamurde leksikaalsed seosed Kirde-Eesti ja Lõuna-Eesti murretega.

Valdek Palli sõnastik oli uue ajastu kuulutaja meie leksikograafias. Nii nagu oli arvuti abil koostatud märksõnastik, tegi autor arvutiga kogu edasise sisestamis- ning toimetamistöö. Uute tehniliste võimaluste äraproovimiseks, aga ka keeleainese parema esitamise huvides lisati sõnastikule arvutiprogrammiga koostatud sünonüümi viitestik (Evelin Nilson) ning pöördõnastik (Indrek Hein). Samas andis „Idamurde sõnastiku” ilmumine uuest, arvutiajast märku veel selleski mõttes, et kui vahepeal oli kirjastustegevus tinast trükimärkide läbikulumise tõttu päris hangunud, siis arvutile oli võimalik sisse sõtta igasuguste diakriitiliste märkidega tekste ning sellist murdekeelekirjandust fotolao meetodil publitseerida. Ainelised võimalused olid tollal napid, trükikulud korvas soomlaste Alfred Kordelini Fondi toetus.

1990. aastate esimene pääsuke veel kevadet ei toonud, kuid teise pääsukesena ilmus Võru Instituudis Sulev Iva „Võro-eesti synaraamat” (2002) ning murdealasõnastike kevad saabus 2010. aastaiks, kui Eesti Keele Instituudis oli

valminud veebipõhine leksikograafide töökeskkond EELEX. EELEXis koostatud sõnastikest on moodustumas raamatusari, kuid neis sisalduvad murdesõnad liituvad edaspidi ka ühtseks elektrooniliseks murdeleksikoniks. Et ka idamurde materjal oleks selles sõnastikusüsteemis kasutatav, tekkis loogiline ja tervitatav mõte (Urmas Sutrop, Toomas Väljataga) anda „Idamurde sõnastik” uuesti välja ning lülitada EELEXi sarja.

Sõnastiku kolimine EELEXi (sisestajaks Keit Mõisavald) tähendas kogu sisu ülekandmist uude vormi, selle värske pilguga ülevaatamist ning toimetamist. EELEXi poolelt olid toetamas Ülle Viks ja Ain Teesalu, sisulise ning vormilise toimetamistöö on aastatel 2013–2015 teinud Ellen Niit. Ta vaatas sõnastikus leiduva materjali üle nii „Eesti murrete sõnaraamatu” ilmunud osade kui ka EKI murdekartoteegi abil ja täpsustas vajaduse korral morfoloogilist infot ning levikuteateid. Toimetajatöö paistab silma korrektsuse ja täpsuse poolest. See ongi ootuspärane, sest Ellen Niit on kogenud leksikograaf, kes koostas-toimetas aastail 1969–1993 eesti murrete sõnaraamatut ning toimetas trükki (koos Helmi Neetari ja Eevi Rossiga 1994–1997) EMS-i esimese köite (A–J). Aeg on edasi läinud ning idamurde sõnastikust saanud tänapäeva sõnaraamat. Teos näeb kena välja.

Kaht raamatut käes hoides tekib küsimus, et kui „Idamurde sõnastik” on uuesti välja antud, kas võib siis algversiooni rahulikult kõrvale panna? Küllap sõltub see kasutajast. Sõnaraamatu uustruki esitlemisel Alatskivi lossis (4. III 2016) rõhutas toimetaja, et tema eesmärk oli algvariante võimalikult vähe muuta. Sama on väidetud teose eesõnas (lk 5–6): sõnastiku algversiooni sisu on püütud säilitada ja toimetamine on toonud kaasa üksnes mõningaid vormistuse muutusi (võltemärgina kasutatud graavist asendab punkt, näitelauses on jäetud ära diakriitilised märgid,

korrespondentide kogutud laused ei alga enam suurtähga jms). Sõnastikku on lisatud põhisõnavarasse kuuluvaid sõnu (nt arvsõnu, kuude ja nädalapäevade nimetusi), nii nagu on neid arvestanud teisedki murdesõnastikud. Teos sisaldab nüüd 7128 märksõna. Kõige märgatavamaks erinevuseks algversiooniga võrreldes on sünonüümiiviidete ja pöördloendi ärajätmine. Tavakasutaja, keda huvitavad eeskätt sõnade tähendused, ei pruugi neid lisasid taga igatseda, kuid filoloogile kuluks niisugune info marjaks ära. Kuuldavasti oli lisade uustrukkimist päris tõsiselt kaalutud, kuid kui selgus, et selleks kulub tublisti käsitsitööd, siis otsustati neist loobuda. Eelistati aega kokku hoida ja eeldati, et filoloogidel on esimene trükk endiselt riulis. Kahju küll, aga pole midagi parata.

„Idamurde sõnastiku” esmailumuse järel sõna võtnud Helmi Neetar õnnitles Valdek Palli vajaliku sõnaraamatu ilmumise puhul.² Teosega tutvumisel sattunud ta murdekeele võlusse ning saanud sõnastikust lugemiselamuse. Et sõnastik järgis „Eesti murrete sõnaraamatu” ülesehitust, mille põhimõtteid olid Pall ja Neetar 1976–1977 viimistlenud ja mis Neetari enda sõnastuses EMS-i avavihikus ka ilmusid,³ oli tegu kaasamõtlejast kolleegi arvamusega. Asjatundlik ülevaade käsitles nii saatesõna, sõnavalikut, sõnartikleid, tähenduse seletusi, näitelauseid kui ka viiteid. Retsensent ei vaidlusta ei sõnavalikut ega sõnartiklite ülesehitust, ta kiidab heaks häälikuvariantide ja grammatilise info esitamise (sh palataliseerunud üksikkonsonandi tähistamise) ja leiab, et murdesõna kirjakeelsed tõlked on hoolega valitud. Eraldi tunnustamist pälvis sünonüümiiloend, mis lähedastele sõnadele viitamise kõrval annab infot ka

tähenduse seletuste kohta. Kui lähedasi sõnu seletada ühtmoodi, satuvad nad sünonüümidena kokku, kui seletus varieerub, satuvad sünonüümid lahku.

Järgnevad Neetari tähelepanekud, millest osa tunnukse pigem soovitusena autorile kui kriitikana. Toodagu neist esile ilmekamaid, et siis järele vaadata, kuivõrd on uustrukk nendega arvestanud. Neetar mainib, et ta oodanuks enam viitemärksõnu häälikuvariantidele (nt *aate* → *alate*, *kad'ama* → *katjama*, *klupp* → *lupp*, *o'tstahvkid* → *astask*, *suesse* → *suiste*, *su'hklaek* → *suhvlaek*, *tänade* → *tänavude*), sest alfabeedis kaugemal asuvaid sõnavorme ei taipa kasutaja ise otsida. Uustrükis on mitut soovitusel kuulda võetud ja vastav viide lisatud (*aate* → *alate*, *klupp* → *lupp*, *ostahvkid* → *astask*). Siis on esmatrükist avastatud viiteid sünonüümidele, mida sõnastikus tegelikult ei leidu, nt *jändrik-läne* (*jändrakas*-sõna juurest), *karvupidi* (*karupite*-sõna juurest), *koomits* (*kominik*-sõna juurest). Sellised eksiviited on uustrukist eemaldatud. Veel on märgatud ülearuseid sünonüümiiviiteid sõnadele, mis esinevad sealsamas tähenduse seletuses samal kujul, nt *koerats* 'koeras' ja *Vrd koeras*, *panniraud* 'panninäpits' ja *Vrd panninäpits*, kuid need *idem per idem*-viited on säilinud ka uustrukis.

Neetari meelest oleks sõnartikleid võinud olla enamgi, sest osa sõnu on jäänud näitelauseisse varju (nt *jõvilind* Kod 'pöosalind', *laageldama* Kod 'looklema', *lipsupärs* Kod 'äärepärs', *süütätä* Kod 'süüdistada'). Näitelauseisse on need sõnad jäänud ka uustrukis. Veel on retsensent märganud ebatäpseid tähendusvasteid ja toonud näiteks, et *kihvama* tähendus on pigem 'kihvaga lööma', mitte 'haarama', et *aokas kaer* pole mitte 'kuprarohke', vaid 'haraline', et *läpatus* on pigem 'läppunud hais' kui 'koltunud hais' ja et *jürituli* pole ilmselt 'jüripäeva tuli', sest näitelauseis peeti silmas jüriööd. Et kaeral kupart tõesti pole, on toimetaja korrigeerinud *aoka kaera* tähendust.

² H. Neetar, Kodukandi sõnad sõnastikuks. – Keel ja Kirjandus 1996, nr 6, lk 422–425.

³ H. Neetar, Sõnaraamatu ülesehitus. – Eesti murrete sõnaraamat I (A–J). Eesti Keele Instituut. Tallinn, 1994, lk 17–37.

Neetar on päri juhtudega, kus märksõna tõlkevaste on olnud teadmata ning jäänud andmata, nt rahvalaulust pärit *ligo* või rahvakalendrist pärit *kanar* (isegi kui kaused allikad annaksid tähenduseks 'lööke' või 'kanade väljalaskmise nädal'). Et aga puhuti on taime- ja loomanimetuste seletused kaunis üld-sõnalised (nt *käokübar* 'metsas kasvav siniseõieline taim'), oleks ta heameelega näinud ladinakeelsete nimetuste üldisemat kasutamist. Niisugused täiendamissoovidena esitatud märkused on jäänud uustrukis arvestamata ja seega Palli omaaegsed seletused muutmata.

Teose esmatrukis andis veel pisut nuriseda, et kaldkriips eraldab sõna muutuva osise (nt *ke`ps|jäs g -jä`kerge`*), kuid astmehalduslikel sõnadel oleks soovitatav esitada genitiiv tervikuna. Uustrükis on genitiivvormid lisatud, sest EELexi süsteem näeb seda ette. Kui Neetar oli märganud trükivigu ja lihtsalt apse või oli haihtunud osa kohaviiteidki, nt *kamsik* (Kod), *kassimärss* (Trm), *räps* (Kod), *sisask* (MMg), siis on sellised kohad hoolikalt tasandatud. Lisatud on ka lühendite ja märgendite seletused, mida varem ei olnud. Niisiis on Helmi Neetari mõte, et sõnastik oleks nähtavasti vajanud veel kolleegi siluvat kätt, läinudki täide.⁴ Toimetaja Ellen Niit on tulnud appi, ta on sõnastiku uustruki hoolega ette valmistanud ja kus vaja, seal korri-geerinud ning täpsustanud.

„Idamurde sõnastik” on väärt leksikon, mis on alustanud taas oma iseseisvat elu. Sõnastiku kasutajad saavad siit selgust neid huvitavate sõnade tähenduse kohta ja näitelauseid annavad aimu selle kandi murdekeelest laiemaltki. Sõnastikku süvenenumalt lehitsedes ja lugedes torkab silma, et idamurre ei ole kuigi homogeenne ja et murde ühisjoonte kõrval leidub siin omajagu piirkondlikke eripärasid. Et märksõnad järgivad VMS-i märksõnu, võib sõnaartiklites

⁴ H. Neetar, Kodukandi sõnad sõnastikuks, lk 425.

näha ka kõrvutisi häälikuvariante. Näiteks on idamurdele tunnuslik rohke õ-hääliku esinemus *o* asemel, vrd Äks ja Lai *olema* ja Iis Trm Kod MMg Pal *õlema*, Lai *omal.keskis* ja Kod *õmakeskis*, Lai *kohakute* ja Iis Trm *kõhakute*. Pikk *a*-vokaal esineb Palamusel ja Laiusel (nt *paase* 'pasmas'), kuid on diftongistunud Tormas (*poase*) ja Kodaveres (*puase*), Laiuse *maak* 'maagelõng' on Tormas *moage* ja Kodaveres *muage*, Iisaku *.aasa* 'seinariiu' on Tormas *voasa* ja Kodaveres *uas*; pikk õ-vokaal esineb Palamusel ja Laiusel (nt *löövik* 'vana maja; kuur'), aga on diftongistunud Kodaveres (*lüüvik*). Idamurdele iseloomulikke jooni on Valdek Pall kirjeldanud juba esmatrukis eessõnas. Sellest hoolimata on huvitav oma silmaga avastada, kuidas sõnaartiklites saavad kokku häälikuerinevused mitme kihelkonna osalusel (olgu näiteks Iis Trm MMg Äks Lai *.aasta*, Trm MMg Lai *.oasta* ja Kod *uassa* või Iis Trm Kod MMg Pal Lai *arilpääv* 'argipäev', Trm *ariba*, Äks *aribä* või siis Iis *astaskid* 'säarsaadad', Trm *astakid*, Kod *astakad*, Lai *astakud*, *astassed* ja *.ots-tavkid* või hoopis Trm Kod Pal *.searved* 'saerded', Trm Lai *.siarved*, Kod *.siarved*, Iis Lai *.siarved*).

Idamurde tuumala Kodavere on huvitav mitme teistest erineva nähtuse poolest, näiteks *ht*-ühendi asemel on seal *st* (vrd Trm *johtuma* 'juhtuma' ja Kod *jos-tuma*), *st*-ühendi asemel on *ss* (vrd Trm Lai *kõvemast* ja Kod *kõvemäss*), *ei*-diftongi asemele tuleb *öi* ~ *öö* (vrd Iis Trm Äks *leidis* 'leiutasu' ja Kod *löödis*, vrd Iis Trm MMg Pal Äks Lai *lein* 'leil' ja Kod *löin*, Torma *leinitama* on Kodaveres *löö-nitämä*). Kodaveres võivad pikad kesk-kõrged vokaalid *e*, *o* ja *ö* kõrgeneda, nt *.üüline* 'öömajaline', *.nüürämä* 'nööri-ga märkima', *.müüdo* 'moodi' või *müilvald* 'meelevald', kuid nõrgas astmes võtavad nad diftongi kuju (nt *nüür* : *nüäri*, *müil* : *miäle*, *nüür* : *nuare*). Arhailiste murde-joontega seoses mainitagu veel eitus-sõna, millel on pöördevormid olevikus ja

minevikus (nt *minä en õle nähnud* 'ma ei ole näinud', *egä teie etä tule* 'ega teie ei tule', *käed eväd tiji* 'käed ei tee'). Need on keeleliidud, mis teevad meele heaks ja lisavad indu idamurdega (või üldse murretega) lähemalt tutvuda.

Lugemisest jääb aga ühtlasi mulje, et sõnastik on märksa rikkama sisuga, kui pealtnäha paistab. Näitelausest ilmneb sõnu ja väljendeid, mida pole sõnastikus märksõnadena esitatud ega seletatud ja mis ei esine ka kirjakeeles. Lugeja võib nende tähenduse tuletada kas kontekstist või kasutades muid leksikone, eriti siis, kui märksõna tähendus ja näitelause sisu ei lähe kõige paremini kokku. Märksõna **liibitsämä* näitelausest lihvatakse puud *merevahaga*, ent seda sõna pole ei VMS-is ega EMS-is. Võimalik, et mõeldud oli lihvimist *merevahuga*, mille üks tähendusi on 'merevaik'. Märksõna *ihitama* vasteks on 'naerma, itsitama' kõrval ka 'ohutama', mis kirjakeeles tähendab eeskätt 'nõidusega arstima' ja murretes 'vaevama, kiusama'. Kodavere näitelause *obene ihitab* ajendab edasi otstima ja teise tähendusena leidma 'tasa hirnata'. Tavalugejat silmas pidades võinuks sõnastikus 'ohutama' asemel olla kohe 'tasa hirnata'. Sama lugu on märksõna *keksjäs* tähendustega 'elav, liikuv; kipakas'. Kõik on õige, aga kuna *kipakas* on eeskätt 'ebakindel, ümberminev' ja alles teises tähenduses ka 'kär-situ, läbematu', siis oleks olnud parem anda 'kipakas' asemel kohe 'läbematu'. Märksõna *kesäkatt* 'öökull' näitelausest see lind *kisendab vihma*. Öökullist ei tahaks vihmaennustamist hästi uskuda ja käsiraamatus „Eesti linnunimetused” saab Kodavere *kesakass* ~ *kesakatt* tähenduse 'öökull' kõrvale tähenduse 'peoleo'.⁵ Selle linnuga haakub näitelause tähendus palju paremini.

Vahel näikse autori tähelepanu olnud hajunud ja näiteks märksõna **ligimane*

⁵ M. Mäger, Eesti linnunimetused. Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, 1967, lk 139.

tähendus 'ligimene' on sattunud eksi. Kodavere näitest (*emä ike ligemäne kui isä*) selgub, et ema on ikka lähem või ligem, mitte lihtsalt ligimene, st kaasini-mene. Torkab silma, et verbide *da-tege-vusnime* järel antud ainsuse 3. pööre on alati *tema*-vormis. Elutute asjade puhul oleks loomulikum kasutada *see*-sõna, niisiis mitte (*ta*) *kirvendab* 'pakitseb', vaid (*see*) *kirvendab*, mitte (*ta*) *kohub* 'happedes kerkib', vaid (*see*) *kohub*. Ju pole seda lihtsalt märgatud märgata.

Igat viimset kui üksikasja lõpuni seletada ei ole muidugi võimalik. Märksõna **haudline* näitelausest leiduva *kuklema*-verbi tähendus 'põruma, rappuma' saab arusaadavaks, kui sõna EMS-ist järele vaadata. Kui *konksokas*-märksõna näitelause ütleb, et *konksokas õts õli lüdel*, siis läheb vaja pisut uurimistööd, et jõuda vikativarreni – *löel oli konksu moodi ots* (Kod *lüsi* : *lüde*). Aga iseseisvat otsimistööd võivad sõnastiku kasutajad loomulikult jätkata, vastavalt oma huvidele ja teadmistele. Kui *masinarahvas* (märksõna **kesk/hommik*) tähendab ilmselt vilja masindama tulnud talgulisi, siis täpsema seletusega on jäetud, mis on näiteks tuulamisele tekkivad *sabapurud* (märksõna *kukatsid*), mis toit on *silgulaga* (märksõna *kitsikult*), mis on *leton* (märksõna **elkama*), *kikil* (märksõna *ehokille*), *kõrthätsid* (märksõna *abasuu-kädis*) või *unevaemon* (märksõna *ilmse*). Kes loeb, see leiab ja taipab. Niisuguseid sõnu tasuks kokku rehitseda juba seetõttu, et neist võiks olla kasu kas EMS-i valmimisel või isegi veebisõnastiku edasisel kokkuseadmisel.

Need mõningased esiletõudud tähelepanekud muidugi idamurde sõnastiku väärtust ega tähendust ei pisenda. Murdekeel on sedavõrd mahukas ja rikas, et Palli ja Niidi tallatud pasmast jätkub teistelegi tallata. Eelkäijate jälgi mööda on aga palju hõlpsam astuda nii edasi kui ka kaugemale.